

Marc Dierikx

Anthony

Fokker

Een vervlogen leven

Boom – Amsterdam

Omslagontwerp: Bart van den Tooren, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: Peter Verwey, Heemstede

© 2014 Marc Dierikx

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789089532848
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

- 1 | New York, december 1939 | 7
- 2 | Java, april 1890 | 11
- 3 | Naarden, maart 1910 | 18
- 4 | Mainz, juli 1910 | 29
- 5 | Haarlem, augustus 1911 | 43
- 6 | Berlijn, mei 1912 | 51
- 7 | Sint-Petersburg, september 1912 | 62
- 8 | Schwerin, juni 1913 | 76
- 9 | Stenay, juni 1915 | 89
- 10 | Saint-Quentin, augustus 1918 | 108
- 11 | Berlijn, november 1918 | 128
- 12 | Haarlem, maart 1919 | 146
- 13 | New York, november 1920 | 163
- 14 | Amsterdam, juni 1923 | 178
- 15 | Detroit, oktober 1925 | 202
- 16 | Teterboro, april 1927 | 219

17 | New York, februari 1929 | 237

18 | New York, juli 1931 | 254

19 | Den Haag, november 1933 | 270

20 | Montauk Point, september 1935 | 282

21 | Sankt Moritz, januari 1937 | 296

22 | New York, juni 1938 | 314

23 | Westerveld, februari 1940 | 330

24 | Schwerin, augustus 2014 | 337

Noten | 346

Bronnen, literatuur en illustratieverantwoording | 401

Personenregister | 411

HOOFDSTUK I

New York, december 1939

Tussen het winkelend publiek valt de gezette man van middelbare leeftijd met zijn rommelige kleding en toenemende kaalheid verborgen onder de brede rand van zijn hoed niet meteen op. Dat hier een van de rijkste luchtvaartmiljonairs van zijn tijd loopt, is aan zijn uiterlijk niet te zien. Het is vrijdag 1 december 1939 en druk op straat in New York. Al is de oorlog in Europa – nu drie maanden oud – ver weg, toch haasten New Yorkers zich naar warenhuizen als Saks Fifth Avenue en John Wanamaker. Al weken lokken die klanten met advertenties dat dit voorlopig wel eens de laatste keer kan zijn dat ze beschikken over ingevoerde luxeartikelen. De verwachtingen zijn dat de kerstverkopen 10 procent hoger zullen uitkomen dan in 1938.¹ Het is prachtig weer voor het winkelend publiek: een heerlijke late najaarsdag. In afwachting van de winter, die dit jaar uitzonderlijk lang op zich laat wachten, koestert New York zich in een herfst die maar blijft duren. Zelfs onder een wolkenloze hemel daalt de temperatuur niet beneden de tien graden. Het is zo warm en droog dat burgemeester Fiorello La Guardia speciale maatregelen heeft laten afkondigen om de bomen en planten die de openbare ruimten van Manhattan opfleuren extra water te geven – wat normaal alleen in de verzengende zomerhitte gebeurt. La Guardia, naar zijn voornaam bijgenaamd ‘the little flower’, heeft oog voor de natuur. Sinds zijn aantreden als burgemeester bijna zes jaar geleden heeft hij Central Park opnieuw laten inrichten en beplanten. Hij houdt trouwens niet alleen van bloemen en planten. Als luchtvaarthouder, oud-vliegenier en bommenwerpercommandant in de voorbije Wereldoorlog, is hij ook de drijvende kracht achter de aanleg van een nieuwe luchthaven. Na twee jaar bouwen en 40 miljoen dollar kosten is dit zijn dag: om drie minuten na middernacht zal hij de eerste lijnvlucht verwelkomen – een vliegtuig uit Chicago. New York Municipal Airport wordt daarmee officieel in gebruik genomen op het noordelijke strand van het stadsdeel Queens. Diverse vooraanstaande figuren uit de luchtvaart zijn uitgenodigd om hierbij aanwezig te zijn.² Tot deze selecte kring behoort ook Anthony Fokker.

Het is al na de middag wanneer de portier voor hem de deur openhoudt van het voormalige Viceroy Hotel op de hoek van Park Avenue en de 59th Street. In de luxe hal, waar marmer en goudtinten glimmen in het lamplicht, valt hij wat uit de toon. Toch is hij op zijn gemak in deze omgeving. Het gebouw is hem bekend, al is het sinds de opening in 1929 behoorlijk veranderd. De crisis heeft het dure hotel in 1936 de das om gedaan. De eigenaren hebben het 32 verdiepingen tellende gebouw met zijn 525 kamers in appartementen onderverdeeld en die bij opbod verkocht. Wat niet van de hand ging, is verhuurd. Ook het specialiteitenrestaurant Delmonico's – een begrip voor New Yorkers met een goed gevulde beurs en gezonde eetlust – is er niet meer. Het is rustig in de hal wanneer Anthony Fokker zich bij de receptie meldt. In zijn ongemakkelijke, met een Nederlands accent doorspekte Engels, laat hij weten te komen voor zijn afspraak met dokter Robert Cushing.

Die ochtend is hij in zijn woonplaats Nyack in New Jersey in de auto gestapt om in afwachting van de samenkomst op het vliegveld in New York verlichting te zoeken voor zijn aanhoudende zware hoofdpijn. Vanuit het lieflijke plaatsje op de zuidelijke oever van de Hudson is het een kleine drie kwartier rijden naar zijn afspraak in Manhattan. De weg door het glooiende, bosrijke landschap hoog boven de rivier kent hij goed. Sinds hij in de zomer van 1937 het landhuis Undercliff Manor heeft betrokken, heeft hij de route vaak afgelegd. Zijn oude huis, dat hij passeert in de bossen bij Alpine, ligt er sindsdien onveranderd bij. Ook op Brookside Cemetery, even buiten Englewood, is alles zo te zien hetzelfde. Op het hoge gedeelte van de begraafplaats kan hij vanaf de weg het graf zien liggen van Violet, zijn tweede echtgenote die zo tragisch aan haar einde kwam. Honderden keren heeft hij hier gereden, toen hij zijn fabrieken nog had op het vliegveld van Teterboro en in het nabijgelegen Passaic. Zijn Duitse bedrijven zijn al veel langer dicht. Alleen de fabriek in Nederland is nog over, ver weg in Amsterdam. Hij bemoeit er zich zo weinig mogelijk mee; liever is hij in de weer met een van zijn boten. Buiten Englewood slaat Anthony linksaf, de nieuwe George Washington Bridge over naar New York. Aan de overkant van de rivier reiken de wolkenkrabbers van Manhattan al van verre zichtbaar naar de lucht. Vanaf de hoge brug ziet hij de Riverside Drive, met daarop zijn voormalige appartement op de hoek van de 101st Street dat hij na het drama van februari 1929 achter zich heeft gelaten. Het is niet ver meer naar de zuidoostelijke punt van Central Park.

Voor zijn afspraak met dokter Cushing is hij aan de late kant. Te laat komen is sinds jaren iets waar Anthony Fokker genoeg in scheidt – het voorrecht van een *homme arrivéé*. Zelfs president Warren Harding liet hij een halfuur wachten in het Witte Huis, nu alweer zeventien jaar geleden.³ Bij Cushing is hij trouwens al vaker geweest. Zij klachten zijn al jaren dezelfde. Hij lijdt aan een chronische voorhoofdsholteontsteking, sinusitis, die hij heeft overgehouden aan vele uren in de open cockpit van vliegtuigen. Ook vandaag staat zijn gezicht strak. Door de neus ademen kost hem moeite. Het lijkt wel alsof de verstopping in zijn voorhoofd heftiger op zijn ogen drukt dan ooit. Zijn hele hoofd is er zwaar van. Zelfs zijn nek voelt stijf.

Dokter Cushings behandelkamer is aangenaam licht en ruim. De dokterspraktijk, met zijn lage behandeltafel die aan een sofa doet denken, refereert eerder aan een woonkamer dan aan de behandelruimte van een arts. Dat is geen toeval. Cushing richt zich op een gefortuneerde clientèle en wil dat zijn patiënten zich op hun gemak voelen. Zijn specialisme, osteopathie, is in 1939 een relatief nieuwe, alternatieve geneeswijze, die erop is gericht om met speciale handgreepstechnieken verminderde beweeglijkheid van weefsels en beenderen te herstellen. Daarmee worden ook sinusklachten behandeld.

Zoals gebruikelijk verzoekt Cushing zijn patiënt te gaan liggen op de onderzoektafel. Zijn behandeling bestaat eruit dat hij met zijn handen Anthony's schedel, nekwerfels, voorhoofd en neusbeen zal manipuleren. Zijn therapie moet de stroming en pulsaties van het hersenvocht beïnvloeden, zodat de hersenvliezen, het ruggenmergvlies en de hersenvochtcirculatie beter gaan functioneren. Het is zijn bedoeling de vochtstroom in de beenderen van de schedel door middel van handgrepen 'goed te zetten' waardoor zijn patiënt zich beter zal voelen en de hoofdpijn afneemt.⁴ Ofschoon op zichzelf niet echt pijnlijk, maakt de duur van de manipulaties aan het hoofd dat dit toch geen prettige ingreep is. Het is daarom beter de patiënt vooraf te verdoven zodat deze zich optimaal zal ontspannen. Cushing gebruikt hiervoor lachgas, een veel gehanteerd anestheticum dat snel en doeltreffend werkt. Anthony krijgt een kapje over neus en mond, met de opdracht in te ademen en zich te ontspannen. Een gevoel van weldadige vermoeidheid maakt zich van hem meester en binnen seconden drijft hij weg in een diepe slaap. Cushing zet zich achter het hoofdeinde van zijn behandeltafel en begint het onderzoek van zijn patiënt.

Zorgvuldig tast Cushing Anthony's schedel af. Een uur lang geven zijn handen op diverse plaatsen druk om het evenwicht in de lichaamsfuncties en de mobiliteit van het beenderstelsel te bevorderen. Als de behandeling is afgelopen, neemt hij de tijd, zodat zijn patiënt rustig wakker kan worden. Het duurt langer dan gedacht – veel langer. In de praktijk van Cushing neemt de onrust toe. Wat de arts ook probeert om zijn patiënt bij kennis te brengen, er gebeurt niets. Uren gaan voorbij. Ten slotte zit er niets anders op dan een ambulance te bestellen en Anthony over te brengen naar het dichtstbijzijnde ziekenhuis, waar hij nader kan worden onderzocht. De ziekenauto brengt hem naar het anderhalve kilometer verder gelegen Murray Hill Hospital in midtown Manhattan. Het is een ziekenhuis dat zich speciaal richt op New Yorks welgestelden die de wijk Murray Hill bevolken. Cushing heeft met de kliniek een verbintenis.⁵ Terwijl op het vliegveld van New York de voorbereidingen in gang worden gezet voor de landing van het eerste lijnvliegtuig, zweeft Anthony Fokker onzeker in de ijle sfeer tussen hemel en aarde.

In de daaropvolgende dagen en weken nemen de zorgen in het Murray Hill Hospital alleen maar toe. Uit onderzoek blijkt dat het bewustzijnsverlies van de patiënt niet alleen het onvoorziene gevolg is van de anesthesie, maar rechtstreeks samenhangt met een gevreesde bacteriële infectie, *pneumococcus meningitis*: hersenvliesontsteking. De bacterie moet vanuit Fokkers al jaren geplaagde sinussen zijn neus- en keelholte hebben gekoloniseerd. Langs deze weg is ze zijn bloedstroom binnengedrongen en heeft nu de vliezen aangetast die de hersenen en het ruggenmerg moeten beschermen. Zware hoofdpijn en nekstijfheid zijn de gebruikelijke symptomen die bij deze aandoening horen. In 1939 bestaat er echter nog geen effectieve behandeling tegen, ook al wordt in de vs sinds 1904 geëxperimenteerd met een antimeningitis-serum dat is ontwikkeld door het Rockefeller Institute for Medical Research in New York.⁶ Zo kan de ziekte zich doorzetten, de patiënt steeds verder meezuigend in een neerwaartse spiraal van half- en onbewustzijn. En de complicaties nemen toe: in Nederland reppen de kranten van een bijkomende longontsteking.⁷ Semi-comateus vecht Anthony Fokker voor zijn leven.

HOOFDSTUK 2

Java, april 1890

Het had Anna Fokker-Diemont met paard en rijtuig een halve dag gekost om de gouvernementsziekeninrichting van Blitar te bereiken. De natte westmoesson liet zich op Java ook dit jaar gelden en de wegen stonden vol met plassen en modderpoelen. Al maanden hingen de wolken laag om de hellingen van de Keloed, waar ze haar thuis had met haar man Herman op de koffieplantage Njoenjoer. Voor de trip naar Blitar had ze een droge dag uitgekozen en dankzij de opklarende lucht kon ze nu genieten van het landschap met zijn rijstterrassen. Het was een mooie route. Het eerste stuk voerde over het door de planters zelf aangelegde paardenpad omlaag langs de modeltuinen van Kali Tapak en de thee- en rubbertuinen van Gogo Niti en Senggrong. Vanaf Wlingi slingerde de postweg dan zo'n twintig kilometer door desa's, over bruggen, langs sawahs en droog bouwland.¹ Blitar, een districtshoofdplaats voor de Nederlandse koloniale administratie van de provincie Kediri op Oost-Java, was met zijn 9000 inwoners een rustig stadje met brede lanen, uitkomend op een met gras begroeid stadsplein dat werd overschaduwed door bomen. Blitar stond bekend om zijn milde klimaat, bij uitstek geschikt voor zieken om aan te sterken.² In de gouvernementsziekeninrichting aan de rand van de stad was een Nederlandse civiel geneesheer aanwezig. Hier kon aan westerse vrouwen moderne medische zorg worden verleend bij de bevalling. Het was daarom beter tijdig te gaan dan de geboorte op de plantage af te wachten. Op Njoenjoer was Anna aangekomen op de *doekoen baji*, de inlandse vroedvrouw, waar er in het district Kediri maar een paar van waren en waarin Anna zoals de meeste Europese vrouwen geen enkel vertrouwen had.³ Voor de geboorte van haar eerste kindje, haar dochttertje Catharina ('Toos'), was ze helemaal naar de districtshoofdstad Kediri gereisd, om zich te verzekeren van de hulp van geneesheer H.B. van Buuren, een van de weinige Europese artsen in het gebied, die gespecialiseerd was in de problematiek rondom geboorten.⁴ Op 18 februari 1889 was daar haar dochttertje ter wereld gekomen. Ook die zesde april 1890 ging alles goed, en na in Blitar een aantal dagen

te zijn aangesterkt in het hotel keerde Anna als trotse moeder met haar pasgeboren zoontje ‘Tonnie’ – voluit Anthony Herman Gerard – terug op Njoenjoer.

Nu het regenseizoen op zijn einde liep, nam de intensiteit van de neerslag met de week af. In juni zou de droge oostmoesson de koffiebomen van Kediri tot bloei brengen en zouden de witte bloesems de vulkaanhellingen hullen in een zoete bedwelmende geur. Tot oktober rijpten daarna de rode koffiebessen. Dan was het zaak de oogst binnen te halen voordat de regens in november weer terugkwamen.⁵

In het laatste kwart van de negentiende eeuw had de koffieteelt in Nederlands-Indië een hoge vlucht genomen. In Europa was koffie een populaire drank. Het verbouwen en verhandelen was lucratief, aangezien dit plaatsvond onder de beschermende paraplu van het koloniale gezag. De Nederlandsche Handel Maatschappij (NHM) had sinds 1824 het monopolie op de uitvoer. Aanvankelijk was de teelt van koloniale exportgewassen een zaak van de staat, maar in 1870 had de nieuwe agrarische wetgeving ook particuliere landbouwondernemingen mogelijk gemaakt. Na thee, suiker en rubber maakte de aanbouw van koffie snel opgang. Op de hellingen van de vulkanen van Oost-Java was het klimaat bij uitstek geschikt. Het district rondom de provinciestad Kediri stond inmiddels bekend als het gebied van de koffieboeren.

Zonder uitzondering waren die koffieboeren Hollanders. De meesten van hen hadden zich hier gevestigd met steun van de NHM. Die zorgde voor het bedrijfskapitaal en hield toezicht op de exploitatie. Koffiecultures waren vaak aanzienlijke landbouwondernemingen van enkele honderden hectares. De gronden werden door het gouvernement, dat zich de onvervreembare eigendom toerekende van alle niet in cultuur gebrachte grond, tegen een geringe vergoeding voor een termijn van 75 jaar in erfpacht uitgegeven. Per jaar gingen er in zo’n plantage al gauw honderdduizenden guldens om. Een planter had vaak zo’n tweehonderd tot driehonderd inlandse werknemers in dienst.⁶

Precies zo’n planter was Herman Fokker, telg uit een welvarend Zeeuws geslacht van reders en kooplieden, die vanuit Middelburg al generaties lang handel dreven op Indië. Herman was op 26 januari 1851 geboren als zevende en jongste kind van de koopman en leerlooier Anthony Herman Gerard Fokker (1809-1874) en diens vrouw Maria van den Broecke. Hermans vader Anthony – de combinatie van de voornamen Anthony Herman Gerard ging als een familietraditie de generaties

door – was ondervoorzitter van de Middelburgse Kamer van Koophandel en plaatsvervangend commissaris van de Nederlandsche Handel Maatschappij.⁷ De jonge Herman paste echter slecht in de kleine kring van de Walcherse elite. In tegenstelling tot zijn broers, die carrières maakten in de rechten, de handel en de wetenschap, had hij moeite met zijn scholing en liet hij zich voorstaan op een anti-intellectuele houding. Zijn tegendraadse gedrag zette de familieverhoudingen danig onder druk en zijn vader zag zich ten slotte genoodzaakt om Herman naar een kostschool in Duitsland te sturen in de hoop op verbetering. Gegoede families kampen vaker met dergelijke probleemgevallen. De geaccepteerde oplossing was om zoonlief aan te moedigen naar Indië te vertrekken in de hoop dat deze daar ‘tot rust’ zou komen. Sowieso telde de familie Fokker nogal wat Indiëgangers. Het was dan ook weinig verwonderlijk dat Herman na de dood van zijn vader op 27 augustus 1874 aan boord ging van een van de schepen van de Rotterdamsche Lloyd met bestemming Batavia. Daar werd hij opgevangen door zijn negen jaar oudere broer Anthony (geboren 1842), die secretaris was van ’s Lands Planten- en Dierentuin te Batavia. Aangemoedigd door zijn broer ging Herman Fokker als tuinopzichter ‘in de koffie’. Terwijl Herman zweette op de plantages, maakte Anthony razendsnel carrière. Op 18 maart 1878 werd hij in Batavia zelfs volwaardig lid van de Factorij van de Handel Maatschappij, de Nederlands-Indische tak van de NHM – een zeer select gremium dat bestond uit slechts twee leden en een president.⁸

De vooraanstaande positie van zijn broer kwam Herman goed van pas. In oktober 1879 overleed moeder Maria Fokker-van den Broecke in Middelburg. Herman kon nu beschikken over een aanzienlijk kapitaal dat uit de erfenis vrijkwam. In overleg met Anthony, die beschikte over de juiste contacten bij het gouvernement, werd besloten dit te beleggen in een koffieplantage. Gezien de te verwachten hoge winsten leek dat een goede investering. Het duurde wel even voordat de broers een geschikte locatie op het oog hadden, maar op 29 september 1880 verwierf Herman Fokker dan toch de erfpacht over 203 hectare grond aan de voet van de zuidelijke helling van de vulkaan Keloed. Hij was er niet alleen: in totaal telde het gebied rond het provincieplaatsje Wlingi 64 Nederlandse planters.⁹ Njoenjoer, zoals het lokaal bekendstond, was een glooiend terrein, oplopend van zo’n 400 tot 470 meter hoogte en gelegen tussen de riviertjes Semoet en Soeso aan het paardenpad van het plaatsje Wlingi naar het buurtschap Semen, hoger op de helling van de Keloed.

Herman wachtte hier een zware taak. Om te beginnen moest de grond worden ontgonnen en geschikt gemaakt voor de aanplant van koffie. Dit betekende het rooien en vervolgens verbranden van de bestaande begroeiing van bomen en struiken. Daarna moest de grond nog worden geëgaliseerd en ingedeeld in plantbedden om een overzichtelijke plantage te verkrijgen waarop de koffiëplantjes konden worden uitgezet. Pas in 1883 was hij zover dat de eerste koffiëplanten in de grond konden. In drie jaar tijd beplante Herman Fokker 70 hectare met maar liefst 113.567 koffiestruiken. Daarna moest hij geduld hebben, want vooraleer zo'n struik volgroeid was en voldoende bessen opleverde om te kunnen worden geoogst, was een periode van drie jaar nodig. In mei 1885 deed zich intussen de mogelijkheid voor de plantage uit te breiden met nog eens 22 hectare. In 1888 en 1889 werden aldus nog eens 95.441 struiken geplant, die vanaf 1891 bessen gingen leveren. In 1893 resulteerde dit naar Hermans eigen schatting in ruim 15.000 kilo koffie, met een marktwaarde in Batavia van ongeveer 60.000 gulden. Daar stonden wel aanzienlijke kosten tegenover: vanaf het begin van de plantage in 1880 was op Njoenjoer 265.385 gulden opgegaan. Bovendien had de aanplant van 1888 en 1889 flink te lijden gehad van de gevreesde koffiëbladziekte, een schimmel die op Java hele oogsten verwoestte en waartegen met de kennis van toen vrijwel niets te doen was.¹⁰

Was Herman Fokker in de eerste jaren op Njoenjoer vooral druk met de opbouw, in 1888 durfde hij het aan de plantage tijdelijk over te laten aan de zorg van zijn anderhalf jaar tevoren ingehuurde tuinopzichter. Op 13 januari schepte hij zich te Semarang in op de mailboot *Prins Alexander* van de Nederlandsch-Indische Stoomvaart Maatschappij met bestemming Batavia. Precies twee weken later vertrok Herman van daaruit met het stoomschip *Samarang* van de Rotterdamsche Lloyd naar Nederland, met het vaste plan terug te keren met zijn bruid die hem gezelschap zou houden in het afgelegen plantershuis. Een Nederlandse vrouw op de plantage was in 1888 nog vrij ongewoon. De meeste koffiëboeren zochten het dichterbij huis en leefden in concubinaat met inlandse vrouwen.¹¹

Herman Fokker zocht het echter in eigen kring. Eind februari zette hij in Rotterdam voet op Nederlandse bodem, om zich aanstonds te verloven met zijn 22-jarige achternicht Anna Diemont. Het was een verbintenis die per brief was voorbereid en die beiden schikte. De banden tussen de Fokkers en de Diemonts gingen generaties terug. Drie maanden tevoren was Anna's moeder overleden en nu had ze enkel nog haar oudere broer August als naaste familie. Haar vader, theoloog en predikant in

de Waals-hervormde kerk te Arnhem, was al in oktober 1884 heengegaan. Het paar ging 18 maart in ondertrouw en elf dagen later werd in Arnhem het huwelijk voltrokken. In *Het Nieuws van den Dag* lieten de nieuwverbonden heer en mevrouw Fokker-Diemont op 31 maart een korte dankbetuiging verschijnen 'voor de bewijzen van belangstelling bij hun huwelijk ondervonden'.¹² Drie maanden nam het jonge paar om aan elkaar te wennen, voordat Herman Fokker op 23 juni in Amsterdam scheep ging op de *Prinses Marie* voor de terugreis naar Batavia. Zijn jonge bruid duurde die reis te lang. Ingefluisterd door familieleden die haar waren voorgegaan, verkoos Anna de boottrein boven de extra zeemijlen langs de Franse en Iberische kust en voegde zich pas in Marseille bij hem aan boord.¹³ Vier weken later zetten ze in Tandjong Priok voet aan wal in Nederlands-Indië. Ze werden er opgewacht door Hermans broer Anthony en diens vrouw Susanne, die hen enkele weken gastvrijheid boden in hun riante villa aan het Koningsplein in Batavia, met uitzicht op het paleis van de gouverneur-generaal. Eind augustus 1888 kwam het paar ten slotte aan op Njoenjoer. Het was daar, in het eenvoudige door Herman gebouwde plantershuis met zijn brede galerijen en overstekend dak, dat hun huwelijk vorm kreeg.

Voor Tonnie en zijn zusje Toos vormden hun vroege jaren op Njoenjoer een bron van mooie herinneringen. In de besloten gemeenschap van de plantage namen de beide kinderen van toean en nonja, meneer en mevrouw, als vanzelfsprekend een uitzonderlijke positie in, constant bewaakt door hun zorgzame baboe. Voorzichtig breidden zij hun territorium uit, van de donkere binnenruimte van het plantershuis met zijn witgepleisterde bamboe wanden naar de overschaduwde galerijen rondom. In hun 'woonkamer in de openlucht' had vader zijn leunstoel en moeder haar schommelstoel. Ook de eettafel stond buiten. Los van het huis stond dan de keuken, vol van geuren en geluiden, waar het huispersoneel de maaltijden bereidde. Op het voorterrein speelden ze tussen de droogbakken voor de koffiebossen en in het 'établissement'. Hier sorteerden inlandse vrouwen de geplukte koffievruchten en beten ze de bossen stuk voor stuk met de mond open om de bonen van hun schil te ontdoen. Spoedig werden ook de voorraadschuren en de kwekerij voor koffie- en cacaoplanten deel van hun kleine wereld. Vooral de stal, waar de Fokkers twee rijpaarden hielden, een paar koeien en kalveren, kippen, eenden en zelfs een aap, Kees, was een favoriete plek.¹⁴ Een klein eindje verder, aan de rand van het erf, stond dan nog de watermolen, die draaide op een lei-

ding die Herman Fokker had aangelegd vanaf de rivier de Soeso en die tevens fungeerde als badhuis. Het fontijntje op het erf, een opmerkelijk detail dat Anna vastlegde in een schildering van Njoenjoer, werd via diezelfde leiding van water voorzien. Een vijftigtal meter de andere kant op lag, heuvelop, de tuinopzienerswoning met de kampong waar de arbeiders van Njoenjoer woonden. Daarachter begonnen de koffietuinen, met hoge en lage koffiestruiken, hier en daar afgewisseld door cacaoplanten. Speciaal aangeplante schaduwbomen staken daar met hun kale stammen hoog bovenuit.¹⁵ Voor de kleine Tonnie was het de heerlijkste plaats die hij zich bedenken kon: ‘Het was er een paradijs.’¹⁶

Voor Herman en Anna verliep het leven op Njoenjoer intussen minder zorgeloos. Als gevolg van bladziekte, waarvoor met name de door Herman Fokker in grote aantallen aangeplante Javakoffie gevoelig was, en door slecht weer vielen de koffieoogsten na 1888 tegen.¹⁷ In het rampjaar 1890 stortte de koffieoogst op Java geheel in en moest een terugval van maar liefst 80 procent in de boeken worden geschreven. Daarna ging het twee jaar beter, maar in 1893 zakte de oogst opnieuw in, nu met 61 procent.¹⁸ De concurrentie nam bovendien snel toe. Jaarlijks kwamen er nieuwe plantages bij, wat de prijzen onder druk zette.¹⁹ In 1893 werd per kilo koffie 13 procent minder betaald dan het jaar daarvoor. Herman Fokker zag de ontwikkelingen met toenemende bezorgdheid aan. In tegenstelling tot de meeste andere leden van de Kediriische Landbouw Vereniging was hij echter niet financieel afhankelijk van de opbrengsten van de plantage. Lange avonden bespraken Herman en Anna op de binnengalerij van het plantershuis wat hen in de gegeven omstandigheden te doen stond. Te midden van de typische geluiden van de tropennacht die door de venstermatten naar binnen kwamen, hoorden de kinderen de ernst in hun stemmen, al meenden ze dat vader en moeder zich bezorgd maakten over de mogelijkheden voor hun schoolopleiding.²⁰ Het was niet zo. In april 1893 liet Herman via zijn broer een taxateur van de Handel Maatschappij komen om een bod te doen op Njoenjoer. Zelf dacht hij aan een verkoopprijs van 175.000 gulden, maar al constateerde de taxateur dat Herman in alle opzichten het uiterste had gedaan om de plantage tot een succes te maken – en daarin ook was geslaagd – toch wilde hij niet verdergaan dan 150.000 gulden.²¹ Dat was naar de zin van Herman Fokker te weinig, en de partijen werden het dan ook niet met elkaar eens. In december 1893 bood Herman zijn koffieland Njoenjoer te koop aan in *De Locomotief*, Semarangs handels- en advertentieblad.²²

Anderzijds was het besluit tot vertrek gevallen. Omdat ze financieel onafhankelijk waren, konden Herman en Anna het zich veroorloven niet op de zaken terug te komen. Bovendien vertrok broer Anthony, Hermans machtige mentor in Batavia, in mei 1894 eveneens met zijn gezin naar Nederland. Het leek geen goed idee dan in Wlingi achter te blijven in de hoop op betere tijden. Na vier maanden van bijna onafgebroken regen, die ook nog eens gepaard ging met hevige stormwinden waardoor bomen en bessen kapot sloegen en de oogst opnieuw fors dreigde te gaan tegenvallen,²³ vertrokken Herman en Anna Fokker met hun twee kinderen aan het begin van de droge moesson van 1894 naar Nederland. Meubilair en huisraad werden, zoals gebruikelijk in de koloniale verhoudingen, 'bij vendutie' verkocht aan belangstellenden. Met de verkoop van de plantage zelf wilde het echter niet vlotten. Nog jaren na zijn vertrek stond Herman Fokker te boek als ondernemer en administrateur van Njoenjoer. Intussen trachtte hij in Nederland een koper te vinden voor zijn koffieland. Pas in maart 1896 werd hij het daarover eens met een groep investeerders uit Den Haag, die voor 160.000 gulden de 's-Gravenhaagsche Koffie-Cultuurmaatschappij oprichtten ter exploitatie van Njoenjoer.²⁴ Intussen had Herman Fokker wel zijn prijs moeten verlagen: de verpandingswaarde van de onderneming bedroeg in 1897 nog maar 120.000 gulden. Namens de Koffie-Cultuurmaatschappij trad ene P.F. Evers in Wlingi op als ondernemer.²⁵ Met Njoenjoer ging het daarna snel minder. In 1898 stond de plantage al niet meer vermeld in de *Regeerings-Almanak*. Dat jaar haakten in het district Wlingi meerdere erfpachtexploitanten af. In 1911 was de plantage vervallen en al bijna ingehaald door de wildernis.²⁶

Vanuit Wlingi was het een hele reis naar Batavia. De eerste etappe voerde de Fokkers naar Malang, een afstand van zo'n 60 kilometer die per rijtuig werd afgelegd. Van daar ging sinds 1879 een trein naar Soerabaja, waar de mailboot naar Batavia vertrok. Een dag varen later bereikten de Fokkers de haven van Tandjong Priok. Op 16 mei 1894 gingen ze daar aan boord van de ss *Van Diemen*, een vrachtschip met passagiersaccommodatie van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij dat hen naar Singapore bracht, de eerste tussenstop op de lange zeereis naar Nederland.²⁷ Vanaf de railing van het zeiloverspannen achterdek zagen ze tropisch Nederland kleiner worden. De mailschepen met hun stampende machines: voor Toos, maar vooral voor Tonnie, was het één groot avontuur. Hij hield er een fascinatie voor varen en schepen aan over die hem niet meer zou loslaten.

HOOFDSTUK 3

Naarden, maart 1910

De eerste dag als rekrut begon met wachten en nietsdoen. Van half negen 's ochtends tot drie uur 's middags oefende de nieuwe lichte dienstplichtigen alvast gehoorzaamheid en geduld. Ten slotte werd Ton Fokker ingedeeld bij de negende compagnie van het Tweede Regiment Vesting Artillerie te Naarden. De reis naar station Naarden-Bussum ging per trein. Van daaraf was het een halfuur lopen naar de vesting. Ton maakte meteen van de gelegenheid gebruik te proberen bij de sergeant in een goed blaadje te komen en stopte de man een handvol dure sigaren toe. Deze was daarvoor, aldus Fokker in een brief aan zijn moeder, 'zeer vatbaar'.¹ Eenmaal aangekomen in Naarden kregen de rekruten eerst te eten. Daarna werden ze opgesteld op het voorterrein van de Promerskazerne en toegesproken door de commandant. Vervolgens maakten ze de gang naar de fourier, waar ze de donkerblauwe tunieken van de vesting-artillerie kregen uitgereikt met bijbehorende witte broek, blauwe kepie en donkere overjas.² Een pioniersschop met korte steel en een handvol persoonlijke uitrustingsstukken completeerden het geheel. Zijn vork, lepel, gamel, Ton vond ze allemaal even vet en vies. Alleen het eten – aardappelen met bonen en vlees – bleek mee te vallen en zelfs 'zeer eetbaar'.³

Intussen was de kazerne schrikken. De met tweeënhalf meter aarde afgedekte Promerskazerne onder de vestingwerken van Naarden vormde voor Ton een onbekende, en met 630 soldaten en 100 officieren vreemde en hectische wereld. Eenmaal voorbij de toegangspoort met de woest kijkende leeuwen die de rekrut het 'Je Maintiendrai' voorhielden, voerde een gewelfde lange, donkere gang weg van het burgerbestaan. In de gemetselde, bomvrije passage echode iedere voetstap. Er stond een kille tocht. De gang verdeelde het complex in tweeën. De kazerne vormde een dramatische overgang van de beschermde en geprivilegieerde omgeving die Ton thuis gewend was en waar hij over de luxe van een eigen slaapkamer beschikte, naar een bestaan dat tot nu toe volledig buiten zijn gezichtsveld was gebleven. Hier bestond privacy niet. Op een van de grote, 23 meter diepe en 5 meter brede slaapzalen voor de man-

schappen in het voorste gedeelte van het complex kreeg Ton een van de 56 lage houten britsen toegewezen. Daar maakte hij ook kennis met zijn 'slapie' op de brits naast hem. Tons plekje bestond verder uit een stukje opbergplank aan de muur en een naar eigen zeggen 'keiharde stroozak'.⁴ Midden in de slaapruintes waren kale 'soldatentafels' opgesteld, met eenvoudige houten banken. Stoelen stonden alleen in de ziekenzalen. De enige was- en toiletruimte moest worden gedeeld met de gehele bezetting van de kazerne. Het stonk er. Alleen voor de officieren bestonden aparte, betere voorzieningen. Zij hadden in ieder geval een eigen stoel.⁵ Ton had het er moeilijk mee. Hij wilde naar huis. Ontmoedigd door de spartaanse omstandigheden probeerde hij zich nog diezelfde dag te laten afkeuren, maar in het 'hokje helemaal achteraan in 't donker' van het ziekenverblijf waar de militaire arts hem inspecteerde, kwam de door hem voorgewende 'scheve poot' niet tot zijn recht.⁶ De militaire arts keurde zijn klacht – benen van ongelijke lengte – amper een blik waardig. Ton gaf evenwel niet zomaar op. Hij greep de gelegenheid aan te informeren naar de mogelijkheden voor een tweede herkeuring later die week. Maar zo gemakkelijk ging dat niet. Ton had de militaire omgangscodes slecht begrepen. Het soldatenleven leek in niets op het beschermde burgermansbestaan in Haarlem dat hij achter zich liet.

De bij oud-Indiëgangers geliefde stad was sinds 1894 de woonplaats van de Fokkers geweest. In juni van dat jaar kwamen Herman, Anna, Toos en Tonnie na een zeereis van zo'n vijf weken vanuit Batavia aan in Nederland. Nu de tropenjaren achter hem lagen, vond Herman Fokker er rust, tijd voor zijn sigaartje, goed gezelschap en een partijtje biljart.⁷ Voor de kinderen Toos en Tonnie was het een vreemde, koude wereld die ze niet kenden en niet begrepen. Voor Tonnie betekende Haarlem 'het achterlaten van alles'.⁸ Ze hadden moeite er thuis te geraken. De kinderen voelden zich verlegen en gedroegen zich teruggetrokken.⁹ De stad aan het Spaarne was in alles het tegendeel van Njoenjoer en Wlingi. De straten waren er verhard en smal, de aan elkaar vast gebouwde huizen stenig en hoog. Alleen de bomen en het gras van de Haarlemmerhout, aan de rand van de stad, herinnerden in de verte aan het weelderige groen van Java. Het was, zo bezien, een geluk dat het woonhuis dat vader Herman had gekocht nog niet gereed was. De Fokkers logeerden daarom die zomer in een hotel in de Haarlemmerhout.¹⁰ Hotel Weduwe van den Berg vormde het eindpunt van de paardentram vanaf het station. Het in 1889 gebouwde hotel, met – heel modern – balkons voor alle vertrekken, was

gelegen op het mooiste punt van het park tegenover de grote fontein en met uitzicht op het hertenkamp. Om die reden was Weduwe van den Berg geliefd onder zomergasten.¹¹ In die rustige omgeving konden de kinderen een tijdlang wennen aan hun nieuwe thuis. Pas per 1 augustus schreef Herman zichzelf en zijn gezin in in het register van de burgerlijke stand als bewoners van de Kleine Houtweg nummer 41 (thans 65).¹² Het was een van buiten niet erg opvallend huis, acht meter breed en twaalf meter diep, aan de rand van de oude stad en aanvankelijk ontworpen als riante stadsvilla. In de loop van de bouw was het gesplitst in twee min of meer gespiegelde herenhuizen.¹³ De woning keek uit over het Frederikspark, een uitzicht waar Herman Fokker al snel erg op gesteld raakte.

Voor de kleine Tonnie viel de verhuizing naar Haarlem niet mee. In tegenstelling tot het huis op Njoenjoer, waar binnen en buiten dooreen liepen en waar de kinderen een veulentje hadden dat net zo vrij het woonhuis in en uitliep als de hond, waren de deuren in de Kleine Houtweg gewoonlijk dicht. Het pand had zelfs geen voortuin. Bezoekers werden vanaf de straat binnengelaten in de vestibule of in de naastgelegen antichambre. Een deur met bewerkte glazen ruiten gaf vanuit de vestibule toegang tot een lange gang die het huis in tweeën deelde. De linkerzijde met de antichambre, kelderingang, keuken en bijkeuken was bestemd voor het huispersoneel. Aan de rechterzijde bevond zich de woonkamer, met en-suite de eetkamer. Van daar leidden dubbele openslaande deuren naar een dertig meter diepe achtertuin, waar de kinderen konden spelen met de herdershond Max. Tussen de gang en de achterkamer bevond zich dan nog een nis met daarin een toilet en een ingebouwde trap naar boven, waar deze uitkwam op een kleine, wat donkere overloop. Het huis had drie slaapkamers, een logeerkamer, een badkamer en – heel luxe – een tweede toilet. Achter een dichte deur op de overloop voerde dan nog een trap naar de zolderverdieping, waar aan de achterzijde van het huis drie kleine slaapkamertjes waren voor de keukenhulp en de beide dienstmeisjes. De kamertjes waren met een doorloop gescheiden van de ruime voorzolder.¹⁴ Voor het qua omvang bescheiden gezin van Herman Fokker was het een ruim huis, dat was voorzien van moderne gemakken als stromend water. Toch kon het de kleine Tonnie niet bekoren: later herinnerde hij zich het huis en de tuin als benauwend.¹⁵ Het Hollandse klimaat hielp ook niet mee. Die winter maakten de kinderen voor het eerst van hun leven de vreemde ervaring mee van sneeuw.¹⁶